

Навчальний курс

«Антикорупційна політика та політика протидії тіньовій економіці ЄС»

Вебінар:

Роль споживачів та громадськості у боротьбі з тіньовою економікою

Модуль Жана Моне «Протидія корупції та тіньовій економіці: крок за кроком до спільної Європи» («Anti-corruption and countering shadow economy: step by step to common Europe»

*Миненко Сергій Володимирович
доктор філософії зі спеціальності Економіка,
кафедра економічної кібернетики
<https://ek.biem.sumdu.edu.ua>*

Що таке тіньова економіка?

Тіньова економіка — сукупність економічної діяльності та доходів, які повністю або частково приховуються від державного обліку, оподаткування чи регулювання.

Основні прояви:

- незадекларована праця;
- приховування доходів і виручки;
- неофіційна торгівля товарами та послугами;
- ухилення від сплати податків;
- нелегальне виробництво;
- використання неформальних платежів.

Тіньова економіка впливає не лише на бюджет держави, а й на конкуренцію, соціальний захист та права споживачів.

Причини

Ризики

Рішення

Чому виникає тіньова економіка?

Причини мають економічний, інституційний і поведінковий характер.

ЕКОНОМІЧНІ:

- податкове навантаження;
- витрати дотримання правил;
- низькі доходи та нестабільність.

ІНСТИТУЦІЙНІ:

- слабкий контроль;
- корупція;
- складне регулювання;
- низька якість державних інституцій.

ПОВЕДІНКОВІ:

- толерантність до неформальних практик;
- низька податкова культура;
- недовіра до держави.

Причини

Ризики

Рішення

Споживач як учасник економічної системи

Споживач — не пасивний отримувач товарів і послуг. Його щоденні рішення формують попит і впливають на поведінку бізнесу.

Споживач обирає:

- офіційного чи неофіційного продавця;
- отримувати чи не отримувати фіскальний документ;
- купувати легальний чи контрафактний товар;
- повідомляти чи ігнорувати порушення;
- підтримувати прозорий чи непрозорий бізнес.

Отже, споживча поведінка може як підтримувати тіньові практики, так і зменшувати попит на них.

Як споживач підтримує тіньову економіку?

Навіть без прямого наміру споживач може сприяти неформальній економіці, коли:

- погоджується на оплату «без чека»;
- свідомо купує контрафакт;
- користується незареєстрованими послугами;
- погоджується на неофіційні платежі;
- ігнорує порушення трудових або споживчих прав;
- обирає нижчу ціну незалежно від легальності походження товару.

Ключовий механізм: попит на неформальні товари й послуги створює економічний стимул для їх пропозиції.

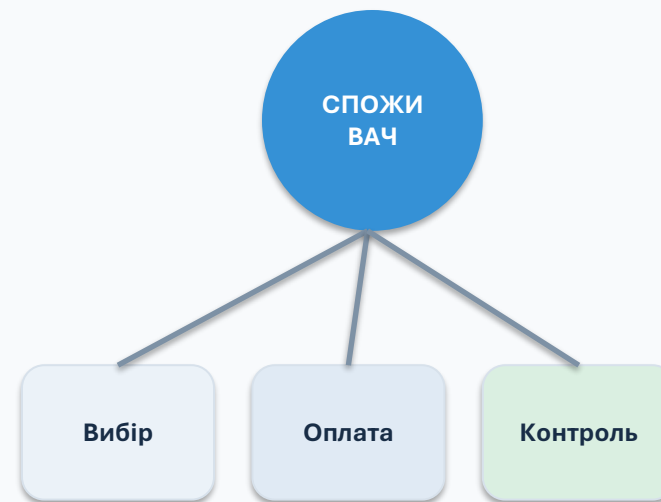
Що таке відповідальна споживча поведінка?

Відповідальна споживча поведінка — модель вибору товарів і послуг, за якої споживач враховує не лише ціну та якість, а й законність, прозорість та суспільні наслідки діяльності продавця.

Практичні прояви:

- вимагати підтвердження покупки;
- перевіряти продавця;
- уникати очевидно контрафактної продукції;
- використовувати офіційні канали оплати;
- знати свої права;
- повідомляти про системні порушення.

Це перетворює споживчий вибір на інструмент економічного контролю.

Фіскальний чек: маленька дія — системний ефект

Фіскальний документ підтверджує факт офіційної операції та допомагає захищати права споживача.

Для споживача:

- підтвердження покупки;
- можливість повернення або гарантійного звернення;
- доказ у разі спору.

Для економіки:

- фіксація обороту;
- краща податкова дисципліна;
- зменшення можливостей приховувати виручку;
- більш рівні умови конкуренції.

Споживач, який очікує прозорої операції, створює попит на легальний бізнес.

Готівка, цифрові платежі та прозорість

Готівка є законним платіжним інструментом і сама по собі не означає тіньову операцію.

Однак цифрові платежі можуть створювати додатковий інформаційний слід і полегшувати облік операцій.

Водночас важливо уникати спрощення:

ГОТІВКА ≠ ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА

ЦИФРОВИЙ ПЛАТІЖ ≠ АВТОМАТИЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ

Ключове значення мають реєстрація операції, виконання податкових правил та прозорість бізнесу.

ГОТІВКА

DIGITAL

Ключове питання:
чи зареєстрована операція?

Контрафакт і нелегальна торгівля

Контрафакт — товар, який незаконно використовує торговельну марку, дизайн або інші права інтелектуальної власності та вводить покупця в оману щодо походження продукції.

Ризики для споживача:

- відсутність гарантії;
- невідома якість;
- потенційна небезпека продукції;
- складність захисту прав.

Ризики для економіки:

- втрати легального бізнесу;
- несплата податків;
- недобросовісна конкуренція;
- підтримка нелегальних каналів торгівлі.

КОНТРАФАКТ

Якість?

Гарантія?

Походження?

Низька ціна може
приховувати високий ризик

Що таке громадянське суспільство?

Громадянське суспільство — сфера добровільної самоорганізації громадян поза безпосереднім управлінням держави та комерційним сектором.

До нього можуть належати:

- громадські організації;
- професійні та експертні об'єднання;
- аналітичні центри;
- громадські ініціативи;
- незалежні медіа;
- академічні та дослідницькі спільноти.

У протидії тішовій економіці громадянське суспільство забезпечує незалежний контроль, просвіту, аналітику та суспільний тиск на порушників.

Що таке громадський контроль?

Громадський контроль — діяльність громадян та організацій громадянського суспільства з незалежного спостереження, аналізу й оцінювання діяльності органів влади та інших суспільно значущих суб'єктів.

Інструменти:

- аналіз відкритих даних;
- громадський моніторинг;
- журналістські розслідування;
- звернення та запити;
- участь у консультаціях;
- спостереження за закупівлями;
- публікація незалежних звітів.

Мета — підвищення прозорості та підзвітності.

Прозорість як інструмент протидії тіньовим практикам

Прозорість — доступність зрозумілої та перевірюваної інформації про рішення, операції, власність, використання ресурсів і результати діяльності.

Чим більше доступної інформації, тим складніше приховувати:

- конфлікти інтересів;
- непрозорі закупівлі;
- фіктивні компанії;
- незрозумілу структуру власності;
- нетипові фінансові операції.

Прозорість не усуває порушення автоматично, але створює інформаційну основу для контролю.

Відкриті дані та громадський моніторинг

Відкриті дані — інформація, доступна для повторного використання та машинної обробки відповідно до встановлених правил.

Для громадського контролю особливо корисними можуть бути дані про:

- державні закупівлі;
- бюджети;
- реєстри компаній;
- бенефіціарну власність;
- державну допомогу;
- декларації та інші публічні реєстри.

Логіка роботи:

ДАНІ → АНАЛІЗ → АНОМАЛІЯ → ПЕРЕВІРКА → ПУБЛІЧНІСТЬ / РЕАГУВАННЯ.

Роль медіа та журналістських розслідувань

Незалежні медіа виконують функцію суспільного контролю, перетворюючи складні дані та факти на інформацію, зрозумілу громадянам.

Журналістські розслідування можуть:

- виявляти приховані зв'язки;
- аналізувати структуру власності;
- досліджувати закупівлі;
- привертати увагу до конфліктів інтересів;
- формувати суспільний запит на реакцію держави.

Публічність збільшує репутаційну ціну непрозорої поведінки.

Громадські організації та культура доброчесності

Культура доброчесності — середовище, у якому чесна, прозора та відповідальна поведінка сприймається як суспільна норма.

Громадські організації можуть:

- проводити освітні кампанії;
- розробляти рекомендації для бізнесу;
- навчати громадян користуватися відкритими даними;
- підтримувати викривачів і громадські ініціативи;
- здійснювати незалежний моніторинг;
- формувати нетерпимість до корупційних і тіньових практик.

Довгостроковий ефект — зміна суспільних норм поведінки.

Що таке корупційний ризик?

Корупційний ризик — ймовірність того, що певні умови, процедури або повноваження можуть бути використані для отримання неправомірної приватної вигоди.

Приклади сигналів:

- надмірна дискреція посадовця;
- відсутність прозорих критеріїв;
- конфлікт інтересів;
- непрозора структура власності;
- необґрунтовані винятки з процедур;
- відсутність конкуренції;
- неформальні платежі.

Виявлення ризику не означає автоматично наявність корупції — це сигнал для додаткової перевірки.

RED FLAGS

Немає чека

Немає даних

Низька ціна

Неформальна
оплата

«Червоні прапорці» для споживача

Red flags — ознаки, які самі по собі не доводять порушення, але можуть свідчити про підвищений ризик.

Для споживача такими сигналами можуть бути:

- відмова надати чек або документ;
- відсутність інформації про продавця;
- підозріло низька ціна;
- прохання здійснити неформальний платіж;
- відсутність гарантійних документів;
- незрозуміле походження товару;
- наполягання на схемі оплати, яка не відповідає звичайній бізнес-практиці.

Правильна реакція — перевірити інформацію, а не автоматично робити висновок про злочин.

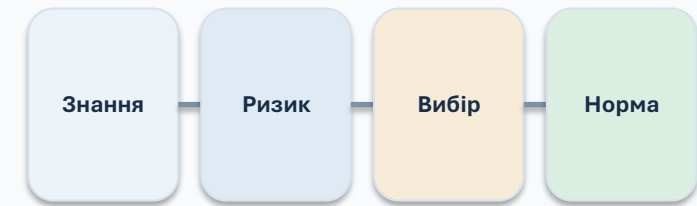
Інформованість населення як фактор протидії тінізації

Інформований громадянин краще розуміє:

- свої права як споживача;
- наслідки неформальної зайнятості;
- ризики контрафакту;
- значення фіскалізації;
- механізми повідомлення про порушення;
- роль податків у фінансуванні суспільних послуг.

Формула поведінкової зміни:

ЗНАННЯ → РОЗУМІННЯ РИЗИКУ → ЗМІНА ВИБОРУ → СУСПІЛЬНА
НОРМА.

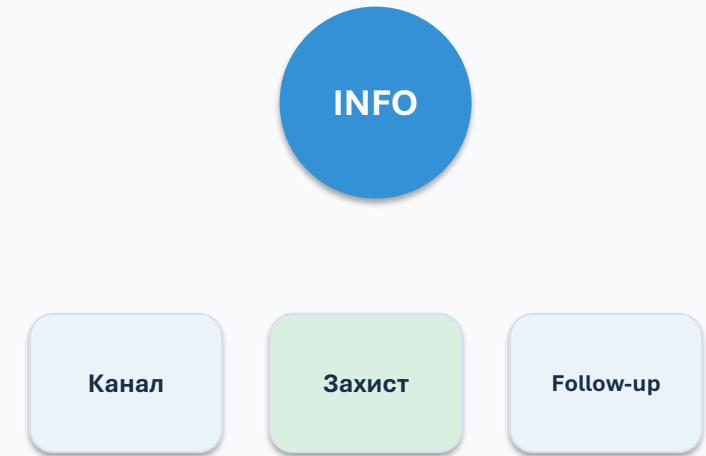
Що таке whistleblowing — викривання?

Викривання — повідомлення про інформацію щодо можливого порушення, отриману особою у відповідному контексті діяльності.

У європейському підході важливими є:

- безпечні канали повідомлення;
- конфіденційність;
- захист від помсти;
- належна перевірка повідомлень;
- відповідальне використання механізму.

Викривачі можуть допомагати виявляти порушення, які неможливо побачити лише через зовнішній контроль.

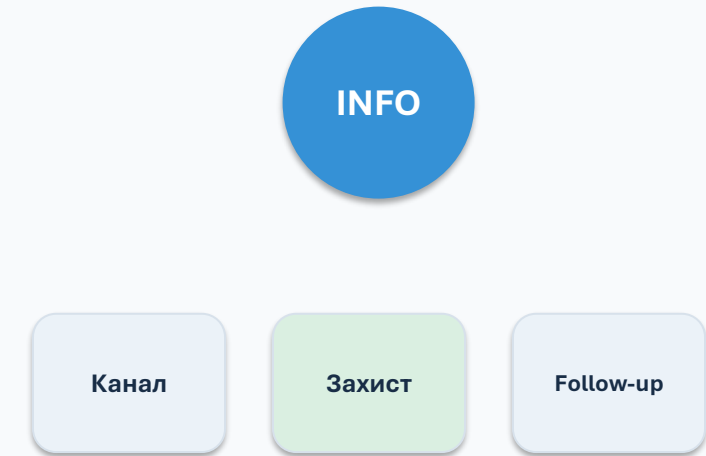
EU Whistleblower Protection: чому це важливо?

Директива (EU) 2019/1937 встановила рамку захисту осіб, які повідомляють про порушення права ЄС у визначених сферах.

Значення для громадського контролю:

- створення каналів повідомлення;
- захист конфіденційності;
- заборона певних форм retaliation;
- вимоги щодо follow-up;
- посилення можливості виявляти приховані порушення.

Захист викривачів доповнює відкриті дані та зовнішній моніторинг внутрішньою інформацією.

Споживач + громадськість + держава + бізнес

Протидія тіньовій економіці потребує спільної відповідальності.

СПОЖИВАЧ:

відповідальний вибір і повідомлення.

БІЗНЕС:

прозорість, фіскалізація, доброчесність.

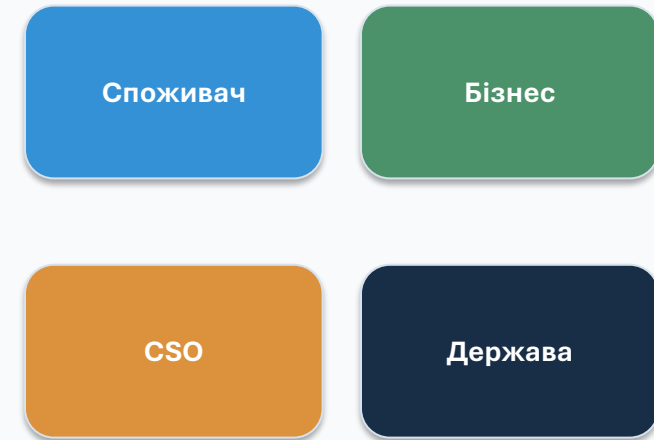
ГРОМАДСЬКІСТЬ:

моніторинг, просвіта, незалежна оцінка.

ДЕРЖАВА:

зрозумілі правила, контроль, сервіси та правозастосування.

Системний результат виникає тоді, коли стимули всіх чотирьох груп спрямовані на легальну економічну поведінку.

СПІЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Практичний кейс №1: «без чека буде дешевше»

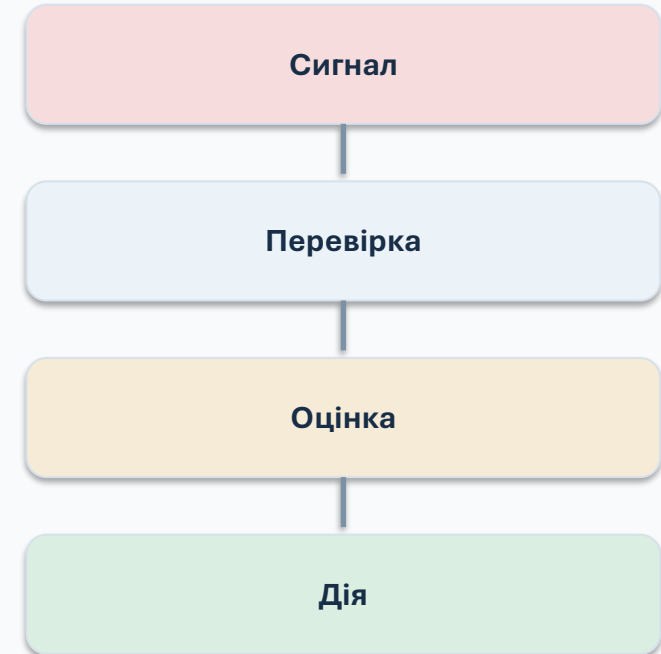
Ситуація: продавець пропонує нижчу ціну за умови проведення операції без належного підтвердження покупки.

Що має оцінити споживач?

1. Чи отримає він доказ покупки?
2. Як реалізувати гарантію або повернення?
3. Чи є продавець офіційним?
4. Чому ціна залежить від способу оформлення?

Потенційний системний ефект масової згоди:

необлікована виручка → нижчі надходження → нерівна конкуренція
→ стимул залишатися в тіні.

Практичний кейс №2: підозріло дешевий товар

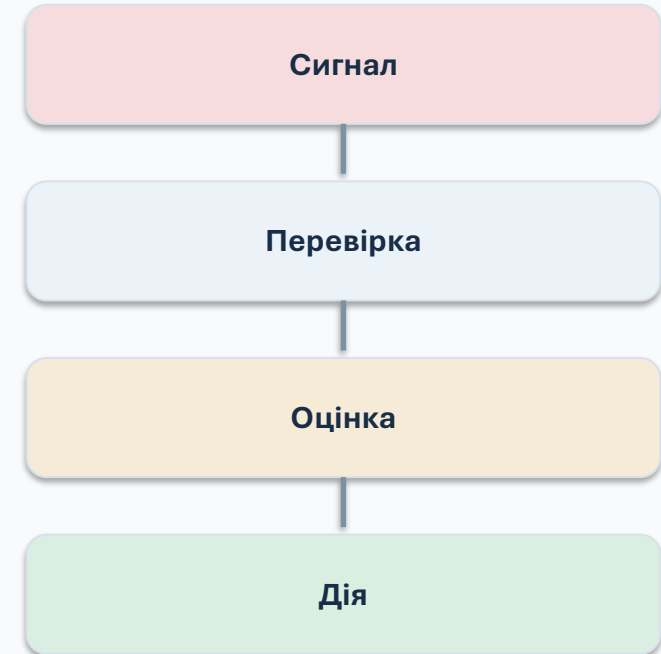
Ситуація: товар відомого бренду продається значно дешевше ринкової ціни, інформація про продавця та походження товару обмежена.

RED FLAGS:

- аномально низька ціна;
- відсутність документів;
- незрозумілий продавець;
- відсутність гарантії;
- сумнівне маркування.

Дії споживача:

ПЕРЕВІРИТИ → ПОРІВНЯТИ → ОЦІНИТИ РИЗИК → ВІДМОВИТИСЯ / ПОВІДОМИТИ, якщо є достатні підстави.

Практичний кейс №3: громадський аналіз закупівель

Громадська організація аналізує відкриті дані державних закупівель.

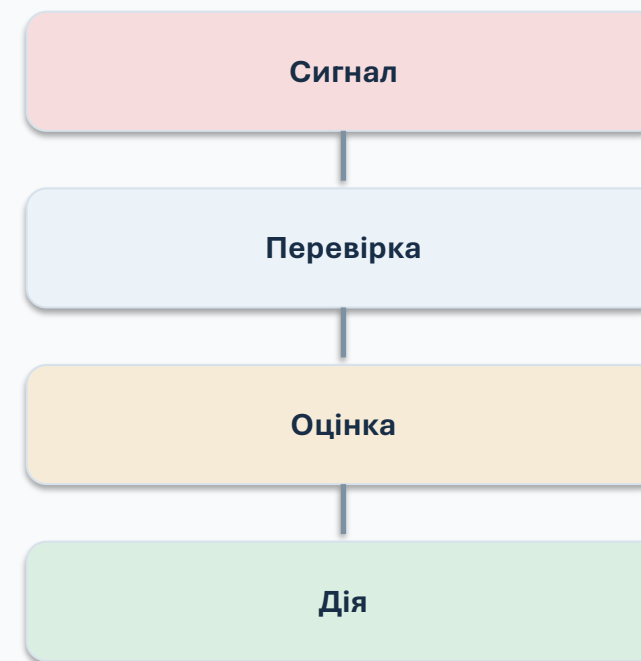
Виявлено:

- низьку кількість учасників;
- повторюваного переможця;
- незвичну динаміку ціни;
- потенційні зв'язки між учасниками.

Алгоритм:

ВІДКРИТІ ДАНІ → RED FLAGS → ДОДАТКОВА ПЕРЕВІРКА →
ПУБЛІКАЦІЯ АНАЛІЗУ → ЗВЕРНЕННЯ ДО КОМПЕТЕНТНИХ ОРГАНІВ.

Важливо: аналітичний сигнал не є доказом порушення.

Поведінкова економіка: чому люди погоджуються на неформальні практики?

На рішення впливають не лише ціна та покарання, а й соціальні норми.

Людина частіше погоджується на неформальну практику, якщо вважає, що:

- «так роблять усі»;
- ризик покарання низький;
- порушення не завдає видимої шкоди;
- державні інституції не заслуговують довіри;
- економічна вигода є негайною.

Тому протидія тінізації потребує не лише контролю, а й зміни суспільних норм та стимулів.

Поведінка залежить
не лише від покарання

Від індивідуального вибору до суспільної норми

ОДИН СПОЖИВАЧ

ПОВТОРЮВАНА ПОВЕДІНКА

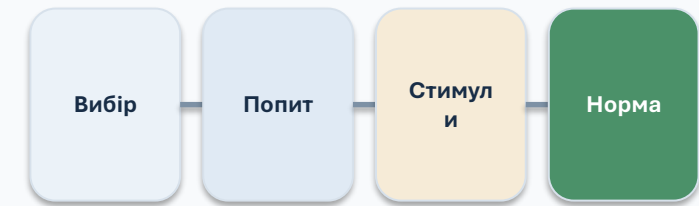
ПОПИТ НА ПРОЗОРИЙ БІЗНЕС

ЗМІНА СТИМУЛІВ ДЛЯ ПРОДАВЦІВ

НОВА СУСПІЛЬНА НОРМА

Коли велика кількість споживачів очікує прозорості, неформальна модель бізнесу стає менш привабливою.

Основні обмеження громадського контролю

Громадський контроль має значний потенціал, але не замінює державне правозастосування.

Обмеження:

- неповнота відкритих даних;
- складність перевірки інформації;
- ризик помилкових висновків;
- нерівний рівень цифрової грамотності;
- обмежені ресурси громадських організацій;
- інформаційні маніпуляції;
- ризики для викривачів і журналістів.

Тому потрібні професійні методики, перевірка фактів і співпраця з компетентними інституціями.

Причини

Ризики

Рішення

Модель участі громадян у протидії тіньовій економіці

РІВЕНЬ 1 — ІНФОРМОВАНІСТЬ

Знати права, ризики та правила.

РІВЕНЬ 2 — ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ВИБІР

Обирати прозорі товари, послуги та бізнес.

РІВЕНЬ 3 — ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ

Перевіряти дані, ставити питання, брати участь у моніторингу.

РІВЕНЬ 4 — АКТИВНА УЧАСТЬ

Повідомляти про обґрунтовані порушення, підтримувати громадські ініціативи та вимагати підзвітності.

1 Знати

2 Обирати

3 Контролювати

4 Діяти

Як виміряти результат громадської участі?

Можливі індикатори:

OUTPUT:

- кількість освітніх кампаній;
- кількість громадських моніторингів.

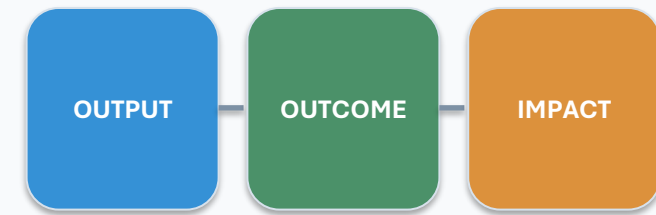
OUTCOME:

- вища обізнаність споживачів;
- частіше використання офіційних механізмів захисту прав;
- більше використання відкритих даних.

IMPACT:

- зменшення толерантності до тіньових практик;
- підвищення прозорості;
- зміцнення довіри та доброчесності.

Це продовжує логіку презентації №2: моніторинг має вимірювати не лише активність, а й результат.

Висновки

1. Тіньова економіка формується не лише рішеннями бізнесу чи держави — важливим є і попит споживачів.
2. Відповідальна споживча поведінка зменшує економічні стимули для неформальних практик.
3. Громадянське суспільство забезпечує незалежний моніторинг, просвіту та суспільний контроль.
4. Відкриті дані, медіа та викривачі допомагають виявляти приховані ризики.
5. Найстійкіший результат виникає тоді, коли законодавство, державний контроль, відповідальний бізнес і громадська участь працюють одночасно.

Прозорість

- + відповідальний вибір
- + громадський контроль